УДК 929:378/347.73

РОЗВИТОК ФІНАНСОВО-ПРАВОВИХ ІДЕЙ У ПРАЦЯХ С.І. ІЛОВАЙСЬКОГО

Н.О. Пасічник

Кіровоградський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка

У статті досліджуються основні етапи життєдіяльності Сергія Івановича Іловайського (1861–1907) – випускника юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету, який викладав фінансове право на юридичному факультеті Новоросійського університету, пройшовши шлях від приват-доцента до професора, завідувача кафедри фінансового права. Аналізуються наукові праці С.І. Іловайського з проблем теорії фінансового права й непрямого оподаткування, що сприяли розв'язанню нагальних завдань фінансової теорії і практики, розвитку власного понятійно-категоріального апарату й методологічного інструментарію фінансового права як самостійної сфери наукового пошуку. Характеризується підручник фінансового права професора Іловайського, який містив кваліфікований виклад сутності фінансового господарства, державних витрат, бюджетного права, фінансового управління касового і контролюючого устрою.

Ключові слова: *фінанси, фінансове право, податки, непрямі податки, бюджет, фінансове законодавство.*

Постановка проблеми. У другій половині XIX ст. відбулися суттєві зміни у різноманітних сферах суспільного життя. Основні реформи (ліквідація кріпацтва, фінансова, освітня, земська, судова, військова реформи, реформа державного самоуправління та ін.) актуалізували наукові та прикладні дослідження з фінансової проблематики. У цей період відбувається інституціоналізація фінансового права як самостійної сфери наукових досліджень і навчальної дисципліни. Одним із осередків розвитку фінансово-правової науки був юридичний факультет Імператорського Новоросійського університету (м. Одеса). Діяльність і творча спадщина викладачів університету – І.І. Патлаєвського, Л.В. Федоровича, С.І. Іловайського, Г.І. Тіткіна та ін. залишається актуальним об'єктом дослідження істориків, економістів, правознавців.

Аналіз публікацій і досліджень. Праці з фінансово-правової проблематики С.І. Іловайського аналізувалися ще науковцями у дожовтневий період, зокрема Е.М. Берендтсом, П.П. Гензелем, А.М. Заком, Й.М. Кулішером, Ф.О. Меньковим, В.М. Твердохлебовим, М.І. Фрідманом, І.І. Янжулом та ін. У монографії професора О.І. Маркевича [16], виданій 1890 р. до 25-річчя Новоросійського університету, подано стислий матеріал щодо початку наукової біографії приват-доцента по кафедрі фінансового права С.І. Іловайського. У виданнях до 75-річниці [19] та 100-річчя університету [13] не характеризується С.І. Іловайський як викладач фінансового права і загалом подається заідеологізована інформація щодо більшості викладачів юридичного факультету; зазначається, що вони були людьми вірнопідданими, які в своїх курсах намагалися відстоювати непорушність монархії в Росії [13, с. 25]. У той же час в історико-економічних та історико-правових дослідженнях радянської доби відзначається вклад С.І. Іловайського в розвиток фінансового права [2].

Вагомість внеску викладачів фінансового права Одеського університету другої половини XIX ст. – на початку XX ст. у сучасній науковій літературі представлена науковим доробком вітчизня-

них вчених, таких як В.Л. Андрущенко [1], О.Д. Василик [4], В.В. Небрат [18], В.М. Орлик [20; 21], В.В. Хохуляк [26; 27; 28], С.І. Юрій, В.М. Федосов [24] та ін. Сучасні дослідники аналізують наукову спадщину С.І. Іловайського як у контексті дослідження історії науки фінансового права так і при характеристиці теорії оподаткування. Біографічний словник професорів Одеського (Новоросійського) університету містить автобіографічну довідку про С.І. Іловайського як юриста, фахівця з фінансового права [22, с. 489–491]. Але, на жаль, у сучасній історичній і фінансово-правовій літературі відсутні спеціальні дослідження присвячені вивченню життєдіяльності відомого юриста, фахівця фінансового права Одеського університету Сергія Івановича Іловайського.

У межах даної статті ми розглянемо основні етапи наукової діяльності професора С.І Іловайського, а також проаналізуємо розвиток фінансово-правових ідей у наукових працях вченого.

Результати досліджень. Сергій Іванович Іловайський (1861–1907), родом з донських козаків, народився 8 червня 1861 р. в Харцизькій слободі Міуського округу Області Війська Донського [16, с. 541]. Здобув гімназійну освіту у 6-ій Петербурзькій гімназії, закінчивши її зі срібною медаллю, а потім, 1879 року, вступив на юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету. У значній кількості різноманітних біографічних джерел має місце технічна помилка щодо терміну закінчення С.І. Іловайським університету – наводиться дата 1879 р. Насправді він закінчив університет 1883 року [16, с. 542] і був прийнятий на службу до Державного банку в Петербурзі, але вже в квітні 1884 р., отримавши ступінь кандидата права, залишився при Петербурзькому університеті для підготовки до магістерського іспиту. 1886 року молодого вченого запрошено до Новоросійського університету на вакантну після смерті професора І.І. Патлаєвського (1883 р.) посаду на кафедрі фінансового права. Після прочитання двох пробних лекцій, 1 грудня 1886 р. С.І. Іловайський призначений на посаду приват-доцента кафедри фінансового права. Зміст цих вступних лекції відображено у праці «Определение, содержание и значение науки финансового права в связи с кратким очерком финансового положения главнейших государств», яка була опублікована окремою брошурою 1887 р. в Одесі [8]. Дана праця з проблем теорії фінансового права містила декілька новітніх ідей для тогочасної фінансово-правової науки, а саме: фінансове право розглядалося як самостійна наукова сфера, а не в складі науки про фінанси; вперше у фінансовій та правовій літературі порушувалася проблема необхідності включення юридичної складової у предмет фінансових досліджень [28]; застосовувалися нові методи пізнання у фінансовому праві.

1893 року С.І. Іловайський захистив дисертацію в Казанському університеті на ступінь магістра фінансового права на тему «Косвенное обложение в теории и практике» [9]. Дослідження було присвячено вчителю С.І. Іловайського – В.О. Лебедєву – професору Петербурзького університету, автору одного з перших підручників з фінансового права на теренах Російської імперії. У передмові автор відзначає, що певною проблемою, що виникла при написанні праці й відповідно відтермінувала її, була нестача джерел і матеріалів з фінансової проблематики, які були в наявності у бібліотеці Новоросійського університету, тому частину джерел виписував з Санкт-Петербургу, а частину з-за кордону [9, с. 2]. Актуальність тематики дослідження науковець обґрунтовує тим, що податки становлять основу вчення про державні доходи, котре в свою чергу є основним розділом фінансової науки. Метою дослідження вважає аналіз сутності, значення, видів, переваг і недоліків різних видів податків в теорії і практиці фінансового господарювання в провідних країнах [9, с. 2].

Автор визначає сутність податків, котрі є «законом установленными, периодическими, принудительными, денежными взносами всех частных хозяйств на общие расходы финансовые» [9, с. 2] й означує, що через податки виявляється органічний взаємозв'язок між державним і приватним господарством [9, с. 4]. В історичній ретроспективі, починаючи з XV ст. (із зародження фінансової науки) розглядає податкову літературу, аналізує ідеї середньовічних італійських вчених, англійських, французьких та німецьких науковців і практиків фінансового господарювання XVII–XVIII ст., розглядає підходи авторів XIX ст., у тому числі відомих науковців і фінансових діячів Російської імперії, у контексті трактування видів податків та домінування прямих чи непрямих податків у державній податковій системі.

На основі аналізу поширених у тогочасній фінансовій науці аргументів щодо непрямих податків доходить висновку, що оптимальна податкова система, котра відповідає фінансовим і народногосподарським вимогам, поєднує прямі і непрямі податки [9, с. 161], а відмінність між прямими і непрямими податками полягає в ознаках «податной способности и податной обязанности» [9, с. 17]. Також, характеризуючи структуру бюджетів Франції, Англії, Німеччини, Австро-Угорщини, Італії, США і Російської імперії, вказує на переважання непрямих податків у доходній частині державних бюджетів цих країн, як на загальнодержавному, так і на місцевому рівнях [9, с. 192]. Недоліки непрямих податків С.І. Іловайський пов'язує не з правовою природою цього виду податків, а з недосконалим механізмом та системою їх стягнення.

Магістерське дослідження С.І. Іловайського містило наукову новизну та теоретичну значимість і отримало значну кількість схвальних відгуків, проте дещо пізніше звилися і критичні нариси. Наприклад, П.П. Гензель [5] зазначав, що Іловайський не враховував взаємозв'язок між розвитком непрямого оподаткування та певними суспільними умовами [5, с. 53], проте високо оцінив авторську типологію непрямих податків. М.І. Фрідман [25] критикував порівняльно-правовий метод дослідження, використаний у праці С.І. Іловайського, котрий, на його думку, дозволяє аналізувати минуле, але не сприяє розробці нової податкової системи [25, с. X–XI]. Проте зазначені елементи критики окремих підходів С.І. Іловайського аж ніяк не знижують їхнього наукового значення і цінності. Науковець продовжив дослідження теорії і практики оподаткування у праці з проблеми організації та стягнення конкретних податків – «Казенные монополии как способ обложения предметов потребления» [6].

Але найбільш значущими науковими працями С.І. Іловайського були навчальні видання з фінансового права («Конспект лекций по финансовому праву», 1889 [7]; «Краткий учебник финансового права, 1893 [10]; «Учебник финансового права», 1895 (3-тє видання), 1904 (4-те видання) [11]). Підручник з фінансового права витримав декілька видань, причому п'яте видання було здійснено 1912 року – після смерті науковця (до публікації його підготував учень Іловайського Г.І. Тіткін) [23]. Конспект лекцій з фінансового права 1889 р. являв собою літографоване видання і відповідав структурі та змісту курсу фінансового права, який викладав професор Іловайський протягом 1888–1889 академічного року у Новоросійському університеті. Стислий конспект лекцій 1893 р. по суті вже являв собою підручник, тому що містив екскурси в історію фінансів і фінансової науки, змістовні подробиці, авторське трактування сутності фінансових термінів, явищ і процесів. Більш детально проаналізуємо підручник фінансового права С.І. Іловайського (4-те видання, 1904 р.) [11]. Структурно підручник складався з 41 розділів. Перші два розділи були загальнотеоретичного характеру, присвячені визначен-

ню змісту фінансового права, значенню фінансової науки та основним етапам її розвитку, характеристиці літератури з фінансової проблематики та посібникам, котрі можна використовувати для вивчення фінансового права. С.І. Іловайським було здійснений якісний огляд значного обсягу закордонних і російських видань з фінансової і фінансово-правової проблематики, серед яких за видовим принципом можна виділити: а) документальні джерела; б) монографічні дослідження, навчальну та довідкову літературу; в) періодику [20]. Теоретичне значення цих глав полягає у тому, що автор аргументовано виокремлює самостійність фінансового права як науки, адже протягом XIX ст. фінансове право розвивалося у межах економічної науки (її частини про фінанси), що не сприяло розвитку власного понятійно-категоріального апарату й методологічного інструментарію [26, с. 80]. Професор Іловайський відносить фінансове право до державних наук і вважає, що його становленню сприяло «упрочение публично-правовых начал в государственной и иной деятельности и быстрое развитие в последнее время общественных потребностей» [11, с. 7]. На думку вченого, фінансова наука (фінансова теорія) відповідає на питання яким повинно бути фінансове господарство? «а наука фінансового права, досліджуючи фінансове законодавство будь-якої держави, відповідає на питання – яким є фінансове господарство держави в дійсності» [11, с. 12].

Наступні розділи підручника фінансового права С.І. Іловайського присвячені характеристиці державних витрат (які він класифікує за відомствами, що розподіляють ці витрати й за напрямами використання), державному бюджетному (і фінансово-законодавчому) устрою, державному фінансово-адміністративному устрою, державному касовому та контролюючому устрою. Суттєва частина підручника містить характеристику державних доходів за окремими структурними елементами: від здачі державних земель в оренду та від їх продажу; від державних лісів, від промислового державного майна; від регалій; від різноманітних прямих і непрямих податків; від натуральних повинностей тощо. Якщо вчення про доходи оформилося в фінансовій науці ще у XVIII ст., то тогочасні новітні тенденції в праці С.І. Іловайського виявляються у тому, що науковець окрім загальновизнаних джерел державних доходів – частки доходів приватних господарств і доходів від господарської діяльності, ще виділяє третє джерело – кредити (розділ 8). Вчений підтримує тогочасну домінуючу концепцію, що у кожному господарстві витрати повинні відповідати доходам; в окремих розділах, використовуючи порівняльно-правовий метод, викладає способи покриття надзвичайних державних витрат – запасні фонди, державний кредит, державний борг, випуск паперових грошей, банкрутство держави.

Цінність даного підручника також, полягала у пріоритетності національного фінансового законодавства при розгляді фінансових явищ і процесів, а порівняльно-правовий метод дослідження сприяв виявленню загальносвітових тенденцій і особливостей фінансово-правових явищ в Російській імперії.

Підручник фінансового права С.І. Іловайського позитивно оцінила наукова спільнота. Фахівець у галузі фінансового й адміністративного права Е.М Берендтс (який 1914 р. видав власний підручник з російського фінансового права) відзначав, що курс фінансового права професора Іловайського є самим повним курсом фінансової науки в Росії, містить кваліфікований виклад сутності фінансового господарства, державних витрат, бюджетного права, фінансового управління касового і контролюючого устрою [3, с. 29].

П'яте видання підручника фінансового права [23] вийшло з друку 1912 р (після смерті С.І. Іловайського), було суттєво оновлено й доопрацьовано учнем і послі-

довником Сергія Івановича – Г.І.Тіткіним і відредаговано професором фінансового права Київського університету М.П. Яснопольським. У передмові до цього видання Г.І. Тіткін зазначає, що підручник виходить за межі елементарного навчального посібника і призначається не лише для студентів вищих навчальних закладів, які вивчають фінансове право (ще попередні видання були рекомендовані в якості навчального посібника), а і для практичної діяльності фахівців фінансової сфери, особливо осіб, які здійснюють фінансово-адміністративну та фінансово-контролюючу діяльність. Це видання отримало надзвичайно схвальну оцінку науковців (А.М. Зака, Ф.О. Менькова, А.І. Буковецького та ін.), котрі відзначили, що учень перевершив учителя [17]. Це визнання наукового потенціалу Г.І. Тіткіна звеличує і С.І. Іловайського, який підготував висококваліфікованих учнів і ще за життя звернувся саме до Г.І. Тіткіна (у майбутньому – вченого зі світовим іменем) підготувати наступний випуск підручника.

Висновки. Наукові розвідки відомого представника Новоросійської (Одеської) школи фінансового права професора С.І. Іловайського з фінансово-правової проблематики становлять праці, присвячені проблемам податкової системи і фінансового права. Вчений був одним із перших розробників юридичного аспекту предмета науки фінансового права, розмежував предмет фінансів і фінансового права як окремих самостійних наук, визначив основні концептуальні підходи щодо сутності, змісту й призначення фінансового права. Унікальність і значущість наукових досліджень вченого ґрунтується на актуальній тематиці досліджень, що мали теоретико-прикладний характер і сприяли розв'язанню назрілих завдань фінансової теорії і практики, розвитку власного понятійно-категоріального апарату й методологічного інструментарію фінансового права як самостійної сфери наукового пошуку.

Література та джерела

1. Андрущенко В.Л. Орієнтири вітчизняної фінансової думки / В.Л. Андрущенко // Фінанси України. – 2000. – № 4. – С. 3–11.
2. Анишин А.Ю. К эволюции взглядов на предмет финансового права: от истории к современному состоянию. / А.Ю. Анишин // Финансовое право. – 2004. – № 3. – С. 3–7.
3. Берендтс Э.Н. Русское финансовое право / Э.Н. Берендтс. – СПб.: Тип. С-Петерб. одиночной тюрьмы, 1914. – 453 с.
4. Василик О.Д. Теорія фінансів: Підручник. / О.Д. Василик. – К. : НІОС, 2000. – 416 с.
5. Гензель П.П. Библиография финансовой науки / П.П. Гензель. – Ярославль, 1908.
6. Иловайский С.И. Казенные монополии как способ обложения предметов потребления / С.И. Иловайский. – Одесса, 1896. – 165 с.
7. Иловайский С.И. Конспект лекций по финансовому праву, читанных в 1888–89 академическом году в Императорском Новороссийском университете / С.И. Иловайский. – Одесса: Типография Е. И. Фесенко, 1889. – 251 с.
8. Иловайский С. И. Определение, содержание и значение науки финансового права в связи с кратким очерком Финансового Положения Главнейших государств / С.И. Иловайский. – Одесса : Типография «Одесского Вестника»,1887. – 16 с.
9. Иловайский С.И. Косвенное обложение в теории и практике / С.И. Иловайский. – Одесса : Тип. Шт. войск Одес. Воен. Окр., 1892. – 202 с.
10. Иловайский С.И. Краткий учебник финансового права / С.И. Иловайский. – Одесса : Тип. Шт. войск Одес. воен. окр., 1893. – 297 с.
11. Иловайский С.И. Учебник финансового права (издание 4-е) / С.И. Иловайский. – Одесса : Типохромолитография А.Ф. Соколовского, 1904 г.
12. История экономических учений: Учебное пособие // [За ред. В.Д. Базилевича]. – К. : Знание, 2004. – 1300 с.
13. Історія Одеського університету за 100 років / ОДУ ім. І.І Мечникова; відп. ред. О.І. Юрженко. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1968. – 423 с.
14. Історія Одеської національної юридичної академії / [Гол. ред. С.В. Ківалов]. – Одеса : Юридична література, 2002. – 340 с.
15. Лушникова М.В. Российская школа финансового права: портреты на фоне времени : [Текст]: монография / М.В. Лушникова, А.М. Лушников. – Ярославль, 2013. – 639 с.

16. Маркевич А.И. Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета: ист. зап. / А.И. Маркевич. – Одесса : Эконом. тип., 1890.

17. Меньков Ф. Рецензия: Иловайский С.И. Учебник финансового права. 5-е изд. Одесса, 1912 // Новый экономист. – 1913. – № 33–34. – С. 15–16

18. Небрат В.В. Українська фінансова думка другої половини XIX – початку XX століть / В.В. Небрат. – К.: Ін-т екон. та прогнозув. НАНУ, 2007. – 224 с.

19. Одесский университет за 75 лет (1865–1940) / [отв. ред. : К.П. Добролюбский]. – Одесса, 1940. – 197 с.

20. Орлик В.М. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. / В.М. Орлик // Історія науки і біографістика. – 2010. – № 2 : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf

21. Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період : Монографія / В.М. Орлик. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.

22. Професори Одеського (Новоросійського) університету : Біогр. словник. Т. 2: А–І. – 2-ге вид., доп. / Відп. ред. В.А. Сминтина. – Одеса : Астропринт, 2005. – 512 с.

23. Учебник финансового права / Иловайский С.И., проф.; [Под ред. ^ Н.П. Яснопольский, проф. Ун-та св. Владимира]; [Доп. : Г.И. Тиктин]. – 5-е (посмерт.) изд., перераб. и доп. – Одесса : Е.С. Иловайская, 1912. – 616 с.

24. Фінанси : підручник. / [За ред. С.І. Юрія, В.М. Федосова]. – 2-ге вид. переробл. і доповн. – К. : Знання, 2012. – 687 с.

25. Фридман М.И. Современные косвенные налоги на предметы потребления / М.И. Фридман. – СПБ., 1908. – Том 1.

26. Хохуляк В.В. Наука фінансового права у Новоросійському університеті м. Одеси (кін. XIX – поч. XX ст. / В.В. Хохуляк // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»: Зб. наук. пр. / [редкол. : С.В. Ківалов (голов. ред.)]. – Одеса : Юрид. л-ра, 2012. – Т. 12. – С.75–86.

27. Хохуляк В.В. Постаті і час: становлення науки фінансового права у стінах Новоросійського університету м. Одеси: (кінець XIX – початок XX ст.) / В.В. Хохуляк // Право України. – 2013. – № 1/2. – С. 171–178.

28. Хохуляк В.В. Зміст та призначення науки фінансового права у працях С.І. Іловайського / В.В. Хохуляк // Юридична Україна. – 2012. – № 5. – С. 23–27.

Pasichnyk N.O. THE DEVELOPMENT OF FINANCIAL AND LEGAL IDEAS IN THE WORKS OF S.I. ILOVAISKY. *The article deals with the main life stages of Sergei Ivanovich Ilovaisky (1861–1907) – a graduate of the law faculty of St. Petersburg University, who taught financial law at the Law Faculty of the Novorossiya University in 1886. He started his way as a privat-docent and managed to become professor and the head of the Department of Financial Law.*

The author analyses the research papers by S.I. Ilovaisky on the theory of finance («Defining the content and significance of financial law science in connection with a brief outline of financial situation in principal countries», 1887) and indirect taxation («Indirect taxation in theory and practice», 1893; «State-owned monopoly as a way of taxation of consumer goods», 1896). He also characterizes textbooks on financial law by S.I. Ilovaisky («Lectures on Financial Law», 1889, «A concise textbook on financial law», 1893, «Textbook on Financial Law» 1895, 1904), that have been rebublished several times. These works have been recommended as textbooks for students who study financial law at universities.

Analysing the works on financial and legal issues, we conclude that S.I. Ilovaisky was one of the first developers of the legal aspect on the subject of financial law science. He has distinguished between the subject of finance and financial rights as individual sciences and defined the basic conceptual approaches to the nature, purpose and content of financial law. S.I. Ilovaisky has established the uniqueness and significance of scientific research based on relevant research topics that have theoretical and applied nature and contributed to the solution of urgent problems of financial theory and practice, development of its own conceptual and categorical apparatus and methodological tools of financial law as an independent sphere of scientific research.

Key words: *finance, financial law, taxes, indirect taxes, budget, financial legislation.*

Пасечник Н.А. РАЗВИТИЕ ФИНАНСОВО-ПРАВОВЫХ ИДЕЙ В РАБОТАХ С.И. ИЛОВАЙСКОГО. *В статье исследуются основные этапы жизнедеятельности Сергея Ивановича Иловайского (1861–1907) – выпускника юридического факультета Санкт-Петербургского университета, который преподавал финансовое право на юридическом факультете Новороссийского университета, пройдя путь от приват-доцента до профессора, заведующего кафедрой финансового права. Анализируются научные труды С.И. Иловайского по проблемам теории финансового права и косвенного налогообложения, способствовавшие решению назревших проблем финансовой теории и практики, развитию собственного понятийно-категориального аппарата и методологического инструментария финансового права как самостоятельной сферы научного поиска. Характеризуется учебник финансового права профессора Иловайского, в котором квалифицированно изложена сущность финансового хозяйства, государственных расходов, бюджетного права, финансового управления кассового и контрольного устройства.*

Ключевые слова: *финансы, финансовое право, налоги, косвенные налоги, бюджет, финансовое законодательство.*